

(१) अनन्वय -

उपमेयाला दुसऱ्या कशाचीच उपमा देता येत नसेल म्हणजेच जेव्हा उपमेयाला उपमेयाचीच उपमा दिली जाते तेव्हा 'अनन्वय' अलंकार होतो.

उदा.

- (१) आहे ताजमहाल एक जगती तो तोच त्याच्यापरी
- (२) ह्या आंब्यासारखा गोड आंबा हाच.

आणखी काही उदाहरणे

१. तुलाच घ्यावे, तुलाच गावे, तुला पुजावे आई.
जगात अवघ्या तुझ्यासारखे दुसरे दैवत नाही.
२. झाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु, परंतु यासम हा ।

अनन्वय. अतुलनीय

प्रयोग

वाक्यातील कर्ता - क्रियापद, कर्म - क्रियापद या संबंधाला 'प्रयोग' असे म्हणतात.

(१) कर्तरी प्रयोग

(१) (अ) समीर चित्र रंगवतो.

(आ) स्वाती चित्र रंगवते.

(२) (अ) मुलगी सूचनाफलक वाचते.

(आ) मुली सूचनाफलक वाचतात.

(३) (अ) आम्ही शाळेत जातो.

(आ) त्या शाळेत जातात.

जेक्हा वाक्यातील क्रियापद हे
कत्यचि लिंग, वचन व पुरुष
याप्रमाणे बदलते तेक्हा तो 'कर्तरी'
प्रयोग असतो.

(२) कर्मणी प्रयोग

(३) (अ) केशवने सदरा खरेदी केला.
(आ) केशवने विजार खरेदी केली.

(२) (अ) कमलने बक्षीस मिळवले.
(आ) कमलने बक्षीसे मिळवली.

जेक्हा वाक्यातील क्रियापद हे कर्माच्या
लिंग, वृचनाप्रमाणे बदलते तेक्हा तो
'कर्मणी' प्रयोग असतो.

(३) भावे प्रयोग

- (१) सैनिकाने शत्रुला सीमेवर रोखले.
- (२) सैनिकांनी शत्रुला सीमेवर रोखले.
- (३) सैनिकांनी शत्रुना सीमेवर रोखले.

जेहा क्रियापदाचे रूप कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या लिंग,
वचनाप्रमाणे बदलत नसून ते नेहमी तृतीयपुरुषी,
नपुंसकलिंगी व एकवचनी असून स्वतंत्र असते, तेहा तो
'भावे' प्रयोग असतो.

समासाचे प्रकार

- (१) अव्ययीभाव समास
- (२) तत्पुरुष समास
  - उपप्रकार
    - (अ) विभक्ती तत्पुरुष समास
    - (आ) कर्मधार्य समास
    - (इ) द्विगु समास
- (३) द्वंद्व समास
  - उपप्रकार
    - (अ) इतरेतर द्वंद्व
    - (आ) वैकल्पिक द्वंद्व
    - (इ) समाहार द्वंद्व
- (४) बहुव्रीही समास

बहुव्रीही समास

(दोन्ही पदांशिवाय तिसऱ्याच पदाचा बोध होतो)

खालील उदाहरणे अभ्यासा व त्यातील सामासिक शब्द
अधोरेखित करा.

- (१) कृष्णा हा माझा सहाध्यायी आहे.
- (२) काल रात्री आमच्या परिसरात नीरव शांतता होती.
- (३) रावणाला दशमुख असेही संबोधले जाते.

१. सहाध्यायी - जो माझ्या सह अध्ययन करतो तो. (कृष्णा)
२. नीरव - अजिबात आवाज नाही अशी शांतता.
३. दशमुख - दहा तोंडं आहेत असा तो. (रावण)

बहुव्रीही समासाची वैशिष्ट्ये म्हणजे-

- (१) दोन्हीही पदे महत्त्वाची नसून या दोन्ही पदांशिवाय तिसऱ्याच एका पदाचा बोध होतो.
- (२) हा सामासिक शब्द त्या तिसऱ्या पदाचे विशेषण असतो.
- (३) या सामासिक शब्दाचा विग्रह करताना गाळलेली पदे योजावी लागतात.

उदा., (१) निष्कलंक- नाही कलंक ज्याला अशी ती. (व्यक्ती)
(२) नीलकंठ- निळा आहे कंठ ज्याचा असा तो. (शंकर)

ज्या सामासिक शब्दातील दोन्ही पदे महत्त्वाची नसून या दोन पदांशिवाय तिसऱ्याच एका पदाचा बोध होतो व दिलेला सामासिक शब्द त्या तिसऱ्या पदाचे विशेषण असते तेहा 'बहुव्रीही समास' होतो

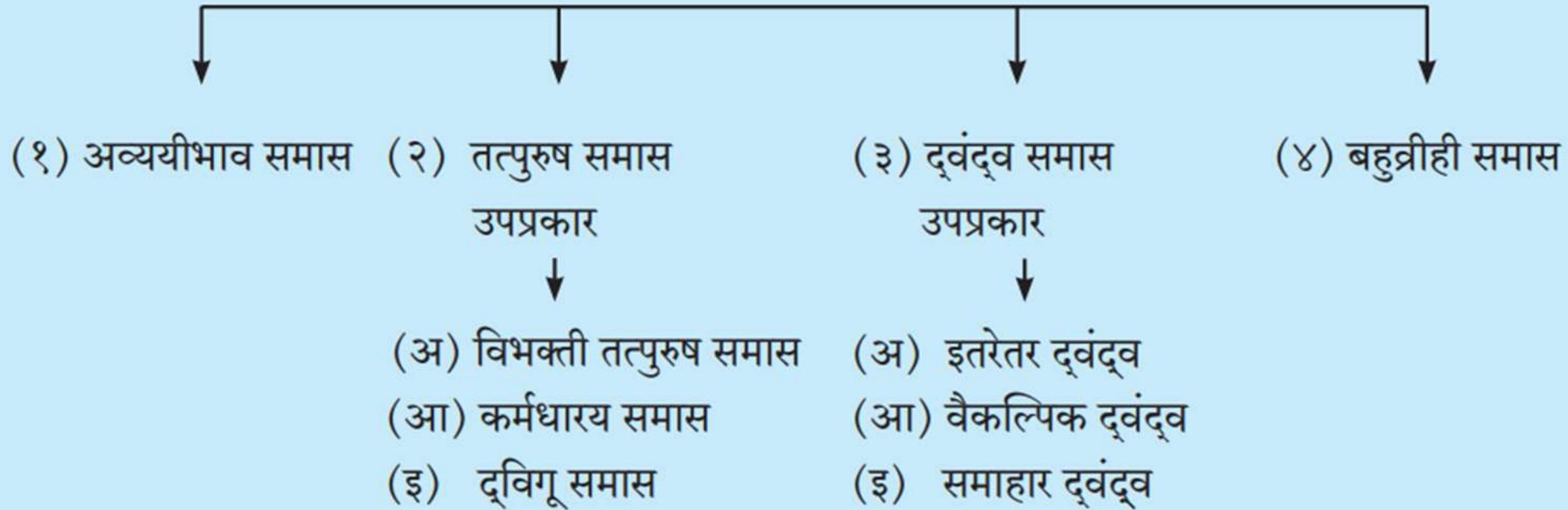
१. गजानन - गजा (हत्ती) प्रमाणे ज्याचे तोंड आहे असा तो - गणपती
२. अनंत - ज्याला अंत नाही असा तो.
३. सुवर्ण - चांगला वर्ण आहे असा तो.
४. अमंगल - जे मंगल नाही असे ते.
५. सधन - धनाने सहित आहे असा तो.
६. सहकुटुंब - कुटुंबासहित तो.

- कृती- खालील तक्ता पूर्ण करा.

अ. क्र.	सामासिक शब्द	विग्रह
(१)	..... निष्प्राण	निघून गेले आहेत प्राण ज्याचे असा तो
(२)	नीरस	निघून गेला आहे ज्यातून रस असा तो
(३)	..... सप्रमाण	प्रमाणासह आहे जे ते
(४)	गोपाल	जो गाईचे पालन करतो असा तो
(५)	..... मीनाक्षी	माशासारखे आहेत डोळे जिचे अशी ती
(६)	षडानन	सहा आनन आहे असा तो

समासाचे प्रकार

द्वंद्व समास

(दोन्ही पदे महत्वाची)

उपप्रकार :

1. इतरेतर द्वंद्व समास
2. वैकल्पिक द्वंद्व समास
3. समाहार द्वंद्व समास

1. इतरेतर द्वंद्व समास :-

- समासाचा विग्रह करताना 'आणि' , 'व' यांपैकी एक समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्यय वापरतात.
- उदा :-   **विटीदांडू** - विटी आणि दांडू
               बहीणभाऊ - बहीण व भाऊ
               आईवडील - आई आणि वडील

2. वैकल्पिक द्वंद्व समास (विकल्प किंवा पर्याय असतो .)

किंवा , अथवा , यांपैकी एका विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्ययाचा वापर करतात .

- ❖ उदा :-
  - १. पापपुण्य - पाप अथवा पुण्य
  - २. तीनचार - तीन किंवा चार
  - ३. बरेवाईट - बरे किंवा वाईट
  - ४. खरेखोटे - खरे किंवा खोटे
- ❖
- ❖
- ❖

३ . समाहार द्वंद्व समास . (इतर वस्तुंचा / पदार्थाचा समावेश)

- 1) मूळ पदांच्या बरोबर त्याच जातीच्या इतर पदार्थाचा / वस्तुंचा समावेश .
- 2) समुदायाला महत्व .

उदा :- १ . मीठभाकर - मीठ भाकरी इत्यादी
२ . भाजीपाला - भाजी पाला व इतर वस्तू
३ . बाजारहाट - बाजार हाट व इतर वस्तू

● कृती- खालील तक्ता पूर्ण करा.

अ. क्र.	सामासिक शब्द	समासाचा विग्रह	समासाचे नाव
(१)	मायलेकरे	माय आणि लेकरे	इतरेतर
(२)	इष्टानिष्ट	इष्ट किंवा अनिष्ट	वैकल्पिक
(३)	चहापाणी	चहा , पाणी , इ .	समाहार द्वंद्व
(४)	लहानमोठे	लहान किंवा मोठे	वैकल्पिक
(५)	घरदार	घर दार वगैरे	समाहार
(६)	आईवडील	आई आणि वडील	इतरेतर द्वंद्व
(७)	भलेबुरे	भले किंवा बुरे	वैकल्पिक
(८)	कुलूपकिल्ली	कुलूप आणि किल्ली	इतरेतर

मानवी व लेखन

* वाक्यप्रकार *

अनेक प्रकारचा वाक्यातून एकच आशाच सांगता येतो

वाक्याचे प्रकार

अ) आशाचावृत्त आणि भावार्थावृत्त आ) क्रियापदाच्या रुपावृत्त

अ) वाक्याच्या आशाचावृत्त आणि भावार्थावृत्त प्रकार - :

① विद्यानार्थी वाक्य - :

या वाक्यात केवळ विद्यान कुलेले असते.
उदा - 1) सचिन तेंडुलकर उतम फलदाज आहे.

[विद्यानार्थी होकुषार्थी]

2) विदीदाईचा येणे अलीकडे फारसा
खेळा जात नाही.

[विद्यानार्थी नकारार्थी]

② प्रश्नार्थी वाक्य - :

प्रश्न विचारला असतो.

उदा - 1) तु बाहेर कूणा जाणाऱ्या ओहेसे? [प्रश्नार्थी दी.]

2) तो कपडा परीक्षित उलीला का झाला नाही? [प्रश्नार्थी नकारार्थी]

③ उद्गारार्थी वाक्य :-

मुनातील विक्रीपट आव उकूटपो व्यक्त
केला जातो.

उद्या : किती घान आहे हे फूल ! [उद्गारार्थी]

अ) क्रियापदाच्या शुभावशुल्क पडलारे वाक्याचे

प्रकार - :

① स्वार्थी वाक्य - :

जुनताच कुकाचा वोध होतो.

उद्या - : 1) मुळे वाक्त गोली

[शुनकुकाचा वोध]

2) खेकाडू भेदानावर क्षवात कवतात.
[वर्तमानकुकाचा वोध]

② आकार्थी वाक्य - :

आक्षा, आकीर्वाद, प्रार्थना, विनंती
उपदेश आणि शूचना याचा वोध होतो.

उद्या - : 1) कृपया, मला तुझे पुकाऱ दे.

[विनंती]

2) ती किंडकी लावून घे.

[आक्षा]

3) इथे मादताणि टेहु नयेत.

[शूचना]

③ विद्यार्थी वाक्य -:

कुर्तव्य शक्यता, योग्यता, योग्यता,
इच्छा या गौण्याचा लोद्य हाती,
उद्या -: १) आज बहुतेक पाठ्यसं पडले.

[शक्यता]

२) विद्यार्थीने वर्गात शांतता वाचवावी.

[इच्छा]

३) अंगी द्येय अभावावाच कठीन
काम कर्तव्य शक्यता,

[योग्यता]

④ संकेतार्थी वाक्य -:

अस्तु कले असते तर अस्तु कले
असते अशी अट असते, संकेत असता.
उद्या -: १) मला तर सुट्टी मिळाली तर
मी गावी येदीन.

२) तर बाहुसं पडला असता तर
हवेत गारपा आला असता.

समास

➤ उदा.

- 1) जन्मापासून मृत्युपर्यंत तो सेवा करीत होता.
  - 2) सैनिक सीमेवर पहारा करताना प्रत्येक क्षणाला सतर्क असतात.
  - 3) मी पाच किंवा सात वर्षात स्कूटर घेईन.
- वरील अधोरेखित शब्द एकत्र करून असे लिहिता येतील
१.आजन्म २.प्रतिक्षण ३.पाच-सात

यावरून, ‘शब्दांचे एकत्रीकरण करणे म्हणजे समास होय’.

- ✓ शब्दांची फोड करणे म्हणजे विग्रह
- ✓ पहिला शब्द पहिले पद, दुसरा शब्द दुसरे पद
- ✓ दोन शब्द जोडून तयार होणार जोडशब्द म्हणजे सामासिक शब्द.

समासाचे प्रकार

समासाचे प्रकार

- (१) अव्ययीभाव समास
- (२) तत्पुरुष समास
  - उपप्रकार
  - (अ) विभक्ती तत्पुरुष समास
  - (आ) कर्मधार्य समास
  - (इ) द्विगू समास
- (३) द्वंद्व समास
  - उपप्रकार
  - (अ) इतरेतर द्वंद्व
  - (आ) वैकल्पिक द्वंद्व
  - (इ) समाहार द्वंद्व
- (४) बहुव्रीही समास

पद प्राधान्य	समासाचे नाव	उदाहरणे
(१) पहिले पद प्रधान	अव्ययीभाव समास	प्रतिदिन, दिवसेंदिवस
(२) दुसरे पद प्रधान	तत्पुरुष समास	सूर्योदय, अनपेक्षित
(३) दोन्ही पदे प्रधान	द्वंद्व समास	खरेखोटे, भाजीपाला
(४) दोन्ही पदांतून तिसऱ्याचा पदाचा बोध होतो.	बहुत्रीही समास	अथांग, सनाथ

अव्ययीभाव समास

• उदा.

- 1) पूरग्रस्तांसाठी यथाशक्ती मदत करा.
  - 2) वैभव वर्गातील कोणत्याही तासाला गैरहजर राहत नाही.
- यथाशक्ती - शक्तीप्रमाणे
  - गैरहजर - हजर नसलेला
- ✓ वरील उदाहरणात पहिले पद महत्वाचे.

समासाची वैशिष्ट्ये

- 1) पहिले पद महत्त्वाचे.
  - 2) संस्कृतमधील उपसर्ग लागून तयार होणाऱ्या शब्दांना
अव्यय म्हणतात.
- उदा. आ (पर्यंत)- आमरण, आजन्म
यथा (प्रमाण)- यथाशक्ती, यथाविधी
प्रति (प्रत्येक)- प्रतिक्षण, प्रतिदिन

अरबी आणि फारशी भाषेतले उपसर्ग

- हर (प्रत्येक) - हररोज, हरदिन
- बे (विरुद्ध) - बेलाशक, बेकायदा

काही शब्दामध्ये अव्यय दिसत नाहीत पण विग्रह अव्ययासहित केला जातो.
उदा. दारोदारी - प्रत्येक दारी

➤ सामासिक शब्द क्रियाविशेषण अव्ययाचे काम करतो.

- कृती- खालील तक्ता पूर्ण करा.

अ. क्र.	सामासिक शब्द	विग्रह
(१)	आजन्म	जन्मापासून
(२)	प्रतिदिन	प्रत्येक दिवशी
(३)	आकंठ	कंठापर्यंत
(४)	व्यक्तिगणिक	प्रत्येक व्यक्तीला
(५)	दारोदारी	प्रत्येक दारी